

AZ EGYETEMI KÖNYVTÁR RÉGI NYOMTATVÁNYAINAK DIGITALIZÁLÁSI TERVE ÉS A VIRTUÁLIS KIÁLLÍTÁSOK, ESETTANULMÁNNYAL

Farkas Gábor Farkas, farkas_g@ludens.elte.hu

ELTE Egyetemi Könyvtár

Az Egyetemi Könyvtár őrzi Magyarország második legnagyobb régikönyv-gyűjteményét: 1501–1800 közötti nyomtatványaink száma eléri majdnem a 70000 kötetet. Az értékét különösen kiemeli, hogy a gyűjtemény jelentős része könyvtárunk első korszakából származik, a különböző jezsuita missziók, rezidenciák, kollégiumok könyvtáraiból, az 1635-ben alapított jezsuita egyetem bibliotékájából, illetve Mária Terézia és II. József rendfelfoszlatásai után a már államosított Magyar Királyi Egyetem raktáraiba beözönlött hatalmas könyvanyagból. Így alapvetően magyarországi provenienciájú gyűjteményről van szó, hiszen a különböző intézményi (pálos, jezsuita, ferences) bejegyzések között ott találjuk régi magyar bibliofilek (Nádasdy Ferenc, Thurzó György, Révay-család, Istvánffy Miklós Mossóczy Zakariás) és kevésbé ismert könyvgyűjtőink neveit. Forrásértékét mi sem bizonyítja jobban, hogy a 16–17. századi könyvek jelentős része eredeti kötésükben található meg (német, francia, itáliai gótikus, reneszánsz vagy barokk kötésekben), illetve sok nyomtatványunkat kötötték középkori kódextöredékbe. A tulajdonosi bejegyzéseken túl számos kötet végén, vagy éppen a belsejében találunk művelődéstörténeti szempontból jelentős kéziratokat, s rengeteg könyvnek a margójára írt magyar, német és latin szövegéből gazdagíthatjuk tovább a koraújkor olvasmányműveltségünkről való ismereteinket.

A könyvtár 16–18. századi gyűjteményének kialakítása

A régi könyvgyűjteményünk művelődéstörténet jelentősége ellenére sokáig fehér folt volt a magyar könyvtártörténet számára. A könyveknek csak töredéke rendelkezett szakszerű feltárással, s a muzeális gyűjtemény nagyságáról csak óvatos becslések voltak a szakmában. A helyzet pozitívan változott meg az 1990-es évek végén, egyrészt lehetőségünk adódott, hogy Magyarországon az elsők között létrehozzunk – integrált könyvtári rendszerben – egy régikönyves-multimédiás adatbázist, amely az Egyetemi Könyvtár ún. ősszállományát mutatta be címlapfotókkal, vagyis azt a könyvgyűjteményt, amely még Pázmány Péter alapítása (1635) előtt került a jogelőd jezsuita rendházak valamelyikének könyvespolcára. Ez az adatbázis már tartalmazta a később felépülő RARE régikönyves adatbázisunk főbb elemeit: jelzet, szerző, cím, impresszum, terjedelem, bibliográfiai hivatkozás, szellemi közreműködők (nyomdász, kiadó, kommentátor), tárgyszavak (személy, hely, műfaj, nyelv). A másik kedvező fordulat a 2000-ben létrehozott Régi Nyomtatványok Osztálya volt, amelynek gyűjtőköre lett a nem magyar nyelvű, 1501–1800 között külföldön nyomtatott könyv, amelynek a szerzője nem magyarországi személy. Így két irányból indulhatott el a munka: ki kellett dolgozni az addigi tapasztalatok alapján Könyvtárunk régikönyves adatbázisának elemeit, s össze kellett gyűjteni a különböző könyvraktárakból első körben a 16., másodikban a 17., s végül a 18. századi nyomtatványokat. Mivel régi gyűjteményünk jelentős része (az ún. szakrendi anyag) töredékes feltárással rendelkezett, szükségessé vált a leválogatott anyagot leltárkönyvezni az integrált rendszeren (Horizon) belül, s elkészíteni a régi raktári jelzetek konkordanciáját. Különösen fontos volt ez a művelet, hiszen a régi anyag egy része az elmúlt száz évben már szerepelt különböző bibliográfiákban, tanulmányokban, forráskiadásokban, így lehetővé kellett tenni a megváltoztatott raktári rend miatt a visszakereshetőséget. Az adatbázis feltöltése során párhuzamosan megtörtént az állomány számbavétele, állapotleírása, így nemcsak mostani helyükre kerültek a könyvek, hanem az új gyűjteményünkről is egy átfogó képet kaptunk, ami a következő évek pályázati munkáiban kiemelkedő segítség volt. Ugyanis nemcsak az adatbázist kellett elkészíteni, s a könyveket az új rend szerint rendezni a raktárba, hanem össze kellett állítani egy restaurálási tervet, meg kellett szervezni a fertőzött kötetek azonnali elkülönítését, majd fertőtlenítését, illetve megteremtteni az anyagi és személyi feltételeit annak, hogy az évszázados portól és kosztól néha borzalmas állapotban lévő különleges nyomtatványokat megtisztítsuk és védőtékában a könyvespolcra helyezhessük. Az elektronikus leltárkönyv és a hagyományos pedigre-katalógus elkészítése mellett erre lehetünk a legbüszkébbek: a 16–18. századi állomány teljes egészében fertőzésmentes, s folyamatosan figyeljük állapotukat, a 16–

17. századi gyűjtemény háromnegyed része letisztítva, betékázva várja a könyvtárosokat és a kutatókat, s az antikva-állományunkból már több száz kötetet sikerült restauráltatni pályázati pénzből, amelynek a bemutatása – egy kiállítás keretében – éppen március hónapban volt Könyvtárunk dísztermében.

A RARE adatbázis

Több hazai és nemzetközi konferencián számoltunk be a RARE adatbázis felépítéséről, lehetőségeiről a kutatásban, így csak röviden szeretném vázolni legfontosabb elemeit. Az 1996–2000 közötti időszak a kísérletezgetéssel (hogyan lehet egy integrált rendszerben felépíteni egy régikönyves adatbázist) és az antiquissima-gyűjtemény számítógépes és filológiai feldolgozásával telt el. A magyar és az európai tapasztalatokat beépítve fogtunk hozzá 2000-ben, párhuzamosan a gyűjtemény kialakításával, a RARE megszerkesztéséhez. Három fontos kritériumnak kellett eleget tennünk. Először: a kialakított adatbázisnak minden téren meg kellett felelnie a Horizon-rendszernek, másodszer: az adatelemeknek egyaránt tartalmazniuk kellett bibliográfiai és példányadatokat, harmadszor: a kutatás és az oktatás fontosságát szem előtt tartva az első lépcsőtől kezdve nyilvánossá tettük a munkánkat. A legelső esetben komoly probléma előtt álltunk két okból is. Egyrészt nem létezett magyar régikönyves szabvány – ez most készítjük a MOKKA-R munkatársaival közösen –, s az integrált rendszerünk eredetileg nem ilyen feladatra készült. Így arra a majdnem lehetetlen feladatra kellett vállalkoznunk, hogy a RARE adatbázisba közös nevezőre hozzuk a Horizon-rendszert a MOKKA (és majd később a MOKKA-R) ajánlásaival illetve az Országos Antikva Program feldolgozási gyakorlatával. A legtöbb kompromisszumot annak érdekében kellett tennünk, hogy a MOKKA előírásnak megfelelően feldolgozott modernkönyves adatbázisunkba belegyömöszöljük az antikva-nyomtatványok adatelemeit. Több hónapi munkával elkészült az Egyetemi Könyvtár régikönyves szabályzata, amely már harmonizált az integrált rendszerünk és a MOKKA követelményeivel, illetve a MOKKA-R szabványosításában résztvevőként lehetőségünk van arra, hogy tapasztalatainkat beépíthessük a készülő magyar régikönyves szabványba. Az adatbázis 1. munkafázisa: az elektronikus leltárkönyv létrehozása, amely a mai napig folyamatosan bővül a barokk gyűjteményben kolligátumként megbújó 16. századi nyomtatványoknak köszönhetően, adatai: majdnem 9800 rekord, 10 mezővel (jelzetek, szerző, cím, évszám, megjegyzések). A 2. munkafázis a rekordok konverziója a fő adatbázisba. 3. munkafázis a konvertált rekordok kiegészítése bibliográfiai és példányadatokkal, címlapfotóval. Jelenleg 1100 teljes rekord található az adatbázisunkban, természetesen a többi 8000 részlegesen feltárt rekorddal

együtt. Időközben a barokk gyűjtemény feldolgozása is több munkafázison ment keresztül, folyamatosan készül az elektronikus leltárkönyv 3200 rekorddal, 12 mezővel (jelzetek, szerző, cím, impresszum, megjegyzések), ebből 3000 rekord konvertált, s az első 300 könyv címlapja is lassan felkerül a hálóra.

A muzeális gyűjtemény digitalizálása

A digitalizálási program keretében folyamatosan kerülnek fel a könyvtár honlapjára a 16. (később majd a 17. századi) nyomtatványok: 1. címlapja 2. kötés, tulajdonosok 3. metszetek 4. unikum példányok, az oktatásban fontos alapművekből részletek. Mint már említettük, a legalább egy évtizedre tervezett munka több fázisból áll össze, így az oktatás és a kutatás számára kulcsfontosságú, hogy miképpen hasznosulhat rögtön az elvégzett munkánk, s nem kell várni a nyomtatott katalógusokra, vagy a nagyon drága és számunkra elérhetetlen, a színvonalas digitalizáláshoz szükséges hardverekre és szoftverekre. Úgy döntöttünk, hogy a részlegesen feltárt adatok, a hálón mindenki számára hozzáférhető címlapfotók a korszakban és a témában járatos kutatók számára, itthon és külföldön egyaránt, jó eligazítást jelent: 1. felmérni, hogy mi található a gyűjteményünkben 2. szűkíteni a kutatási területet (pl. csillagászat-történet, vagy Nádasdy-könyvtár) 3. s egy-egy kötet, tulajdonos, vagy szerző (pl. recepció-történet) kapcsán gyorsan juthat alapvető információkhoz a felhasználó. Így a régi anyag (antikva-barokk) teljes feltárásával (bibliográfiai- és példányleírás) párhuzamosan szándékunkban áll az összes 16. (majd 17.) századi könyv címlapját feltenni honlapunkra, hiszen a régi nyomtatványok címlapjai nagyon sok információt hordozhatnak a korszak kutatói számára. A digitalizálási munka második fázisa a magyar viszonylatban csodálatosan gazdag 16. századi gyűjtemény eredeti kötéseinek digitalizálása (elő- és háttábla, esetenként gerinc), hiszen több kutatási alapprogram (kötéstörténet, kódextöredékek) számára nyújthatunk fontos segédletet és kiindulópontot. Folyamatosan készül ezzel párhuzamosan az antikva-gyűjtemény kötéseinek teljes leírása, hogy a digitalizálási munkára pontosabb képünk legyen a kollekció eredeti kötéseiről, mi az, amit a régikönyves szakma, különösen a középkorászok illetve a művészettörténészek számára csemege lehet. Ezzel párhuzamosan folyik a 16. századi anyag egykori tulajdonosainak a feltárása egy elkülönített adatbázisban, szándékunkban áll később a könyvtár honlapján a legnevesebb és a legjelentősebb magán- illetve intézményi gyűjteményeket képekkel és szöveggel bemutatni, hogy ezzel is segítsük a koraújkori olvasmányműveltség és könyvtártörténet hazai és európai kutatóit. Végezetül a MEK és az OSZK kiváló kezdeményezéséhez csatlakozva szándékunkban áll olyan különleges nyomtatványok részleges vagy

teljes digitalizálása, amelyek unikum, esetleg nagyon ritka példány, illetve az egyetemi oktatásban alapvető forrásnak számít, s a közkönyvtárakban nehezen hozzáférhető.

Kiállítások a valóságos és a virtuális térben

A RNYO osztálya 2003 óta folyamatosan minden évben rendez könyvtörténeti kiállítást, s ennek elektronikus változata is felkerül a könyvtár honlapjára. Első kiállításunk témája könyvtárunk antikva-gyűjteménye volt, ahol a legtöbb kiállított kötet először szerepelt hazai közönség előtt. Igyekeztünk úgy kiválasztani a nyomtatványokat, hogy témájuk, a kötésük, egykori tulajdonosuk, vagy bibliográfiai ritkaságuk miatt érdeklődésre tarthassanak számot a szakmai és a szélesebb közönség (érdeklődők turisták, diákok) előtt. 2004-ben a könyvtár egyedülállóan gazdag és különleges földrajzi gyűjteményének bemutatása történt meg egy nemzetközi régikönyves katalogizálási problémákkal foglalkozó konferencia keretében. Az antikva-gyűjtemény feldolgozása során több csillagásztörténeti dokumentum került elő, így a következő évben adódott a téma: „Ég és Föld” címmel a 15–18. századi csillagászati és térképészeti gyűjtemény bemutatása a nagyközönségnek. Itt próbáltuk meg először a kiállítás webes megjelenítését, amiben néhány technikai korlát szabott gátat az eredeti elképzeléseinknek. Egyrészt ragaszkodnunk kellett a könyvtár puritán honlapjához, másrészt a rendelkezésünkre álló technikai eszközöket (hardver és szoftver), amelyek teljesen összhangban álltak ebből a szempontból a kiállítandó műtárgyakkal: muzeális jellegűeknek mondhatjuk. A szükségből igyekeztünk erényt kovácsolni, s a háttérszövegeket angol illetve magyar nyelven pdf-ben feltenni a honlapunkra. Néhány installáció is készült, a rendkívül ritka 1769-es nagyméretű Magyarország-térkép szelvényeiből, illetve egy multimédiás vetítés a terjedelmi korlátok miatt ki nem állított anyagokból. Szerencsénkre ez a kiállítás is egybeesett egy nemzetközi találkozóval, a XXI. térképtörténeti világkonferencia rendezvényeként a külföldi szakembereknek is bemutathattuk ezeket a páratlan kincseket. A 18. századi jezsuita misszióról, vagy az 1572-es szupernóváról szóló tárlók a magyar médiában is szép karriert futottak be. Tavalyi kiállításunknál egy régi álmunkat igyekeztünk megvalósítani: a korai klasszika-filológia bemutatását a könyvtárunkban fellelhető régi nyomtatványokkal és kéziratokkal. A kiállításunk része volt a Neolatin Társaság XIII. világkonferenciájának. Az eddigi tanulságokat úgy összegezhetjük, hogy szép, grafikus, tartalmát tekintve informatív és áttekinthető honlap nélkül nem nagyon van értelme kiállítást rendezni. Ezen a téren még nagyon sok tanulni valónk van, az eddigi kiállításaink honlapjai nem tudtak ehhez a feladathoz felnőni.

Csillagok a történelemben és az interneten

Végül egy esettanulmányban szeretném bemutatni Hamlet, Julius Caesar és Báthory Zsigmond csillagán keresztül az internet, a fulltext adatbázisok, s a digitalizálás hasznosságát a könyvtári, oktatói és kutatói területen. Könyvtárunkban 2004 óta tartunk szemináriumokat az internet szerepéről a kutatásban történész-hallgatóknak, s így az elektronikus forrásokat nemcsak felhasználóként, hanem oktatóként is hasznosíthatom. Mivel szűkebb kutatási területem a csillagászat-történet, így három különös égi objektum kapcsán lehetőségem volt – természetesen nyomtatott és kéziratos források mellett – olyan elektronikus forrásokat és segédleteket is bevonnom a munkámba, amelyek alaposan megkönnyítették a forráskritikát, s nem egyszer újabb támpontokat adtak a kutatás további irányába. Később ezek az elektronikus források nemcsak a tanulmányírásban és forráskiadásban, hanem az oktatásban is hasznosultak. Röviden vázolólok is a módszertani megoldásokat. Egy történelmi forrásban szereplő 'csillag' (vagy bármiféle égi jelenség) kapcsán az első kérdés, hogy egy valódi égi objektumról (csillag, üstökös) vagy inkább egy természeti jelenségről, fénytörésről (kettősnap, északi fény) van-e szó. A különböző csillagászati és csillagászat-történelmi honlapok segítségével ma már viszonylag nagy biztonsággal eldönthető, hogy a forrásunkban szereplő 'dolog' asztronómiai vagy meteorológiai jelenség. Nyilván inkább előbbi lenne a szenzáció, de a korabeli szakterminológia (amely antik és középkori előzményekre megy vissza) nem ad támpontot nekünk. Ráadásul az antik toposzoknak köszönhetően nagyon sok magyar eseménynél eleve gyanakodhatunk, hogy nem valamelyik görög vagy latin szerző mintáján alapul: mikor neves uralkodó születéséhez, halálához, jeles vagy tragikus történelmi eseményekhez kötöttek vélt vagy valós égi jelenségeket (betlehemi csillag, Halley-üstökös). Természetesen az eredeti történet interpretációját még jobban megnehezítheti, ha a vizsgált égi jelenség fikció, s inkább az események utáni propagandának köszönhetően vált a megtévedt utókor számára valóságossá. A bemutató képeivel szeretném illusztrálni ezt a folyamatot, miként derült ki a dán királyfi csillagáról, hogy az valójában az 1572-es szupernóva, a római államférfi halálakor feltűnt üstökös toposzairól, s végezetül a nászéjszakáján felsült erdélyi fejedelem sikeres jezsuita propagandájáról.

Végezetül köszönetet szeretnék mondani kollégáimnak, az RNYO munkatársainak. Az antikva programban Bene Sándorné (szabvány, revideálás) és Boross Klára (antikva, kötés) vesz részt, a barokk gyűjteményt Bakos József és Szvorényi Róbert dolgozza fel, a digitalizálási és webes munkákat Soproni Ferenc végezte el.